

VRIJ

Lea Ypi

Vrij

Opgroeien aan het einde
van de geschiedenis

Vertaald door
Luud Dorresteyn

2021

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright © Lea Ypi, 2021
Copyright Nederlandse vertaling © 2021 Luud Dorresteyn
Oorspronkelijke titel *Free*:
Coming of Age at the End of History
Oorspronkelijke uitgever Penguin Random House
Omslagontwerp bij Barbara
Omslagillustratie Olga Kominek
Vormgeving binnenwerk Perfect Service, Reeuwijk
Druk- en bindwerk Wilco, Amersfoort
ISBN 978 94 031 5001 7
NUR 506

debezigebij.nl

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (FSC®) mag dragen.
Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Ter nagedachtenis aan mijn grootmoeder
Leman Ypi (Nini), 1918-2006

‘Mensen maken geen geschiedenis omdat ze dat willen. Maar ze maken wel geschiedenis.’

– Rosa Luxemburg

Inhoud

DEEL I

- 1 Stalin 13
- 2 De andere Ypi 27
- 3 471: Een korte biografie 42
- 4 Oom Enver heeft ons voorgoed verlaten 53
- 5 Coca-Cola-blikjes 66
- 6 Kameraad Mamuazel 80
- 7 Ze ruiken naar zonnebrandcrème 94
- 8 Brigatista 112
- 9 Ahmet is afgestudeerd 127
- 10 Het einde van de geschiedenis 138

DEEL II

- 11 Grije sokken 157
- 12 Een brief uit Athene 174
- 13 Iedereen wil weg 192
- 14 Competitieve spelletjes 205
- 15 Ik had altijd een mes op zak 217
- 16 Het hoort allemaal bij een civiele samenleving 231
- 17 De Krokodil 246
- 18 Structurele hervormingen 259
- 19 Niet huilen 271
- 20 Net als de rest van Europa 284

- 21 1997 295
- 22 Filozofen hebben de wereld alleen geïdentificeerd, het gaat erom haar te veranderen 314

Nawoord 325

Dankbetuiging 333

DEEL I

Stalin

Ik heb me nooit afgevraagd wat vrijheid eigenlijk inhield, tot de dag dat ik Stalin omhelsde. Van dichtbij was hij veel langer dan ik verwachtte. Onze juf Nora had ons verteld dat imperialisten en revisionisten er graag de nadruk op legden dat Stalin klein van stuk was. In werkelijkheid was hij minder klein dan Lodewijk XIV, wiens lengte vreemd genoeg, zei ze, nooit ter sprake werd gebracht. Afgezien daarvan, voegde ze er ernstig aan toe, was het een typisch imperialistische fout om je aandacht te richten op uiterlijkheden in plaats van op wat werkelijk van belang was. Stalin was een reus, en zijn daden waren veel belangrijker dan zijn lichaamsbouw.

Wat Stalin echt bijzonder maakte, legde Nora verder uit, was dat hij glimlachte met zijn ogen. Niet te geloven, toch? Glimlachen met je ogen? Dat kwam omdat de vriendelijke snor die zijn gezicht sierde zijn lippen bedekte, dus als je alleen naar zijn lippen keek, zou je nooit weten of Stalin echt glimlachte of iets anders deed. Maar je hoefde alleen maar even naar zijn ogen te kijken, doordringend, intelligent en bruin, en dan wist je het. Stalin glimlachte. Sommige mensen konden je niet in de ogen kijken. Die hadden duidelijk iets te verbergen. Stalin keek je recht aan en als hij er zin in had of als jij je goed gedroeg, glimlachten zijn ogen. Hij had altijd een onopvallende jas en doodgewone bruine schoenen aan,

zijn rechterhand stak hij graag onder het linkervoorpand van zijn jas, alsof hij zijn hart vasthield. Zijn linkerhand stopte hij vaak in zijn jaszak.

‘In zijn jaszak?’ vroegen we. ‘Is het niet onbeleefd om je handen in je zakken te hebben? Volwassenen zeggen altijd dat we onze handen uit onze zakken moeten halen.’

‘Tja,’ zei Nora. ‘Maar het is koud in de Sovjet-Unie. En trouwens,’ voegde ze eraan toe, ‘Napoleon had ook altijd zijn hand in zijn zak. Niemand heeft ooit gezegd dat dat onbeleefd was.’

‘Niet in zijn zak,’ zei ik beschroomd. ‘Tussen zijn jas. In zijn tijd was dat een teken van welgemanierdheid.’

Juf Nora nam geen notitie van me en stond op het punt om een andere vraag te beantwoorden.

‘En hij was klein,’ onderbrak ik haar.

‘Hoe weet je dat?’

‘Dat heeft mijn oma verteld.’

‘Wat heeft ze gezegd?’

‘Ze zei dat Napoleon klein was, maar toen de leermeester van Marx, Hangel of Hegel, dat weet ik niet meer, hem zag, zei hij dat je de ziel van de wereld op een paard zag staan.’

‘Hangel,’ verbeterde ze me. ‘Hangel had gelijk. Napoleon veranderde Europa. Hij voerde de politieke instituties van de verlichting in. Hij was een van de groten. Maar niet zo groot als Stalin. Als Marx’ leermeester Hangel Stalin zou hebben zien staan, natuurlijk niet op een paard, maar misschien op een tank, zou hij ook hebben gezegd dat hij de ziel van de wereld had gezien. Stalin was een belangrijke inspiratiebron voor veel meer mensen, voor miljoenen broeders en zusters in Afrika en Azië, niet alleen in Europa.’

‘Hield Stalin van kinderen?’ vroegen we.

‘Natuurlijk.’

‘Nog meer dan Lenin?’

‘Ongeveer evenveel, maar zijn vijanden probeerden dat altijd te verbloemen. Ze deden net of Stalin slechter was dan Lenin, omdat Stalin sterker was en veel, véél gevaarlijker voor hen. Lenin veranderde Rusland, maar Stalin veranderde de wereld. Daarom is het nooit echt bekend geworden dat Stalin evenveel van kinderen hield als Lenin.’

‘Hield Stalin evenveel van kinderen als oom Enver?’

Juf Nora aarzelde.

‘Hield hij meer van ze?’

‘Jullie weten zelf het antwoord,’ zei ze met een warme glimlach.

Het is mogelijk dat Stalin van kinderen hield. Het is aannemelijk dat kinderen van Stalin hielden. Wat zeker is, honderd procent zeker, is dat ik nooit méér van hem heb gehouden dan op die natte decembermiddag, toen ik zwetend en bibberend van de haven naar het tuintje vlak bij het Cultuurpaleis holde, met een hart dat zo tekeerging dat ik bang was dat ik het zou uitspuwen. Ik had al bijna twee kilometer zo hard gerend als ik kon, voor ik eindelijk het tuintje in het oog kreeg. Toen Stalin aan de horizon opdoemde, wist ik dat ik veilig zou zijn. Daar stond hij, ernstig als altijd, met zijn onopvallende jas, zijn doodgewone bronzen schoenen en zijn rechterhand tussen zijn jas gestoken, alsof hij zijn hart ondersteunde. Ik bleef staan, keek om me heen om te zien of ik niet werd gevolgd, en liep er dichtër naartoe. Met mijn rechterwang tegen Stalins dijbeen gedrukt en mijn armen zo ver mogelijk om zijn knieholtes geslagen, was ik niet zichtbaar. Ik hield mijn adem in, deed mijn ogen dicht en begon te tellen. Een. Twee. Drie. Toen ik bij zevenendertig kwam, hoorde ik de honden niet meer blaffen. Het machtige geluid van stampende schoenen op beton was een echo in de verte geworden.

Alleen de slogans van de demonstranten drongen nu en dan nog door: *Vrijheid, democratie, vrijheid, democratie.*

Toen ik zeker wist dat ik veilig was, liet ik Stalin los. Ik ging op de grond zitten en bekeek hem eens wat beter. De laatste regendruppels op zijn schoenen waren aan het opdrogen en de verf op zijn jas begon te verbleken. Stalin was precies zoals juf Nora hem had beschreven, een bronzen reus met handen en voeten die veel groter waren dan ik had verwacht. Ik legde mijn hoofd in mijn nek om te kijken of zijn snor inderdaad zijn bovenlip bedekte en of hij echt met zijn ogen glimlachte. Maar er was geen glimlach. Er waren geen ogen of lippen, zelfs geen snor. De hooligans hadden Stalins hoofd gestolen.

Ik sloeg mijn hand voor mijn mond om een gil te smoren. Was Stalin, de bronzen reus met de vriendelijke snor die al sinds lang voor mijn geboorte in de tuin van het Cultuurpaleis stond, onthoofd? Stalin, over wie Hangel zou hebben gezegd dat hij de ziel van de wereld op een tank had zien staan? Waarom? Wat wilden ze? Waarom riepen ze ‘Vrijheid, democratie, vrijheid, democratie’? Wat betekende dat?

Ik had nooit zo nagedacht over vrijheid. Dat was niet nodig. We hadden een heleboel vrijheid. Ik voelde me zo vrij dat ik mijn vrijheid vaak als een last ervoer en af en toe, zoals op die dag, als een bedreiging.

Ik had helemaal niet in een protestdemonstratie verzeild willen raken. Ik wist nauwelijks wat een demonstratie was. Nog maar een paar uur eerder had ik in de regen voor het hek van de school staan dubben over de route die ik naar huis zou nemen, of ik links, rechts of rechtdoor zou lopen. Dat mocht ik zelf kiezen. Elke route wierp weer andere dilemma's op en ik moest oorzaken en gevolgen tegen elkaar afwegen, nadenken over hun implicaties en een besluit nemen waar ik misschien, zo wist ik, spijt van zou krijgen.

Die dag had ik zeker spijt. Ik koos in vrijheid de weg die ik naar huis wilde lopen en ik nam het verkeerde besluit. Ik had net mijn schoonmaakcorvee op school, na de lessen, achter de rug. Om beurten maakten we in groepjes van vier ons lokaal schoon, maar de jongens hadden vaak een smoesje, zodat alleen de meisjes overbleven. Ik had samen met mijn vriendinnetje Elona corvee. Op een normale dag zouden Elona en ik na het schoonmaken de school uit zijn gelopen en onderweg hebben stilgehouden bij de oude vrouw die op de hoek van de straat, zittend op de stoep, zonnebloempitten verkocht en haar hebben gevraagd: ‘Mogen we ze proeven? Zijn ze gezouten of ongezouten? Geroosterd of ongeroosterd?’ De vrouw zou de drie zakken die ze bij zich had – met de geroosterde gezouten, de geroosterde ongezouten en de ongeroosterde ongezouten – hebben opengemaakt en wij zouden er uit elk een paar hebben geproefd. Als we muntgeld hadden was er keus genoeg.

Daarna zouden we links af zijn geslagen naar Elona’s huis en knabbelend op de zonnebloempitten een beetje met de roestige sleutels, die aan haar moeders halsketting onder haar schooluniform hingen, hebben staan hannesen om de deur open te krijgen. Daar hadden we moeten kiezen welk spelletje we gingen doen. In december was dat gemakkelijk. In die tijd van het jaar gingen de voorbereidingen voor het nationale songfestival van start en verzonnen wij onze eigen liedjes en speelden dat we op de staatstelevisie zouden komen. Ik schreef de teksten, Elona zong ze en soms begeleidde ik haar op de drums door met een grote houten lepel op de pannen in de keuken te trommelen. Maar sinds kort had Elona geen belangstelling meer voor het songfestival. Ze speelde liever ‘bruidjes en baby’s’. In plaats van in de keuken op pannen te trommelen, wilde ze dat we in de slaapkamer van

haar ouders bleven om haar moeders haarspelden in te doen, haar oude bruidsjurk aan te trekken en haar make-up te gebruiken, en dan net te doen of ze poppen bemoederde, totdat het tijd was voor het middageten. Op dat moment moest ik besluiten of we bleven spelen, zoals Elona wilde, of dat ik haar zou overhalen om eieren te bakken of, als er geen eieren waren, brood met olie te eten of misschien wel alleen brood. Maar dat waren onbelangrijke keuzes.

Het echte dilemma deed zich voor na een meningsverschil dat Elona en ik die dag hadden over het schoonmaken van het leslokaal. Zij vond dat we zowel moesten veegen als dweilen, omdat we anders nooit de vlag voor de beste schoonmakers van de maand zouden krijgen, waar haar moeder altijd veel waarde aan had gehecht. Ik bracht ertegen in dat we altijd op de oneven dagen van de week veegden, en veegden en dweilden op de even dagen, en aangezien het een oneven dag was, konden we vroeg naar huis en toch de schoonmaakvlag krijgen. Zij zei dat dit niet was wat de juf verwachtte en herinnerde me aan die keer dat mijn ouders op school hadden moeten komen omdat ik niet goed had schoongemaakt. Ik zei dat ze het mis had, de echte reden was dat het controleteam die maandagochtend was langs geweest en had ontdekt dat mijn nagels te lang waren. Ze hield vol dat het er niet toe deed, dat hoe dan ook de enig juiste manier om het lokaal schoon te maken bestond uit veegen en dweilen, en mochten we aan het eind van de maand de vlag ontvangen, dan zou het net zijn of we vals hadden gespeeld. Bovendien, voegde ze eraan toe alsof het een doorslaggevend argument was, zo maakte ze thuis ook schoon, omdat haar moeder het ook zo deed. Ik zei tegen Elona dat ze haar moeder niet steeds overal bij moest halen om haar zin door te drijven. Ik liep boos de deur uit en toen ik in de regen voor het hek van de school stond, vroeg ik me

af of Elona wel het recht had om te verwachten dat iedereen aardig tegen haar deed, zelfs als ze het mis had. Ik vroeg me af of ik had moeten doen alsof ik van vegen en dweilen hield, net zoals ik veinsde dat ik van bruidjes en baby's hield.

Ik had het haar nooit verteld, maar ik haatte dat spel. Ik had er een hekel aan om in haar moeders kamer te zijn en haar bruidsjurk aan te trekken. Ik vond het zenuwslopend om de kleren van een dode te dragen of de make-up aan te raken die ze nog maar enkele maanden eerder zelf had gebruikt, alsof wij haar waren. Maar het was allemaal nog vers, en Elona had ernaar uitgekeken een zusje te krijgen dat met mijn kleine broertje zou spelen. Maar het liep anders, haar moeder overleed, het zusje ging naar een weeshuis en alleen de bruidsjurk was nog over. Ik wilde haar niet kwetsen door te weigeren die te dragen of tegen haar te zeggen dat ik de haarspelden weezinwekkend vond. Het stond me natuurlijk vrij om te zeggen hoe ik over bruidjes en baby's dacht, precies zoals ik de vrijheid had om haar het leslokaal in haar eentje te laten dweilen; niemand hield me tegen. Het leek me beter om Elona de waarheid te vertellen, zelfs als die haar pijn zou doen, dan eindeloos tegen haar te blijven liegen om haar te sparen.

Als ik niet links afsloeg om naar het huis van Elona te gaan, kon ik rechts afslaan. Dat zou de kortste weg naar huis zijn geweest, via twee smalle steegjes die op de hoofdweg uitkwamen voor een koekjesfabriek. Hier doemde weer een ander dilemma op. Een vrij grote groep kinderen verzamelde zich daar na schooltijd rond het tijdstip waarop de vrachtwagen voor de bevoorrading werd verwacht. Als ik die route zou kiezen, zou ik moeten meedoen met wat we de 'Actie Koek' noemden. Ik zou samen met de andere kinderen langs de buitenmuren van de koekjesfabriek een rij vormen, terwijl

we zenuwachtig wachtten op de komst van de vrachtauto, de deuren in het oog hielden, de oren gespitst op mogelijk misleidende verkeersgeluiden, zoals fietsers en de incidentele paard-en-wagens. Op een bepaald moment zou de deur van de fabriek opengaan, waaruit twee magazijnmedewerkers tevoorschijn zouden komen met ieder een kist met koekjes op hun nek, als tweeling-Atlanten die de wereld torsten. Er zou een beetje commotie ontstaan en we zouden allemaal naar voren oprukken onder het uitroepen van 'O gierigaard, o gierigaard, koekjes, koekjes, gij gierig mens!'. De ordelijke rij zou zich daarop spontaan splitsen in een voorhoede van kinderen in zwarte uniformen die met graaiende armen de knieën van de sjouwers probeerden vast te pakken en een achterhoede die naar de deur van de fabriek zwermden om de uitgang te versperren. De mannen zouden de onderste helft van hun lichaam verdraaien om te ontsnappen aan de grijpgrage handen en hun bovenlichaam stram houden om hun greep op de koekjeskist te verstevigen. Er zou een pakje afglijden, er zou een gevecht uitbreken, dan zou er een bedrijfsleider uit de fabriek tevoorschijn komen met zoveel koekjes als er nodig waren om iedereen tevreden te stellen en de kinderen zouden zich verspreiden.

Het stond me vrij om rechts af te slaan of rechtdoor te lopen, en als ik rechts afsloeg, kon ik dit verwachten. Het stelde allemaal niets voor en het was onredelijk, misschien zelfs oneerlijk, te verlangen van een elfjarige die alleen maar naar huis liep zonder dat ze op een traktatie uit was geweest, om rechtdoor te lopen en de heerlijke koekjesgeur die uit de fabriek door de open ramen naar buiten zweefde, te negeren. Het zou al even onredelijk zijn van haar te verwachten dat ze de bevreemde, nieuwsgierige blikken van de andere kinderen negeerde en hun zomaar voorbijliep, omdat de komst van de

vrachtwagen haar zogenaamd koud liet. Toch was dat precies wat mijn ouders van me hadden verlangd op de avond vóór die ellendige dag in december 1990, wat gedeeltelijk verklaarde waarom de beslissing over welke route ik naar huis zou lopen van directe betekenis was voor het thema vrijheid.

Tot op zekere hoogte was het mijn eigen fout geweest. Ik had nooit naar huis moeten gaan met de koekjes in mijn tas als een soort trofee. Maar het was ook de fout van de nieuwe bedrijfsleider van de fabriek. Ze was net in dienst en nog niet vertrouwd met de gewoonten van haar nieuwe werkplek. Ze had de komst van de kinderen die dag aangezien voor een eenmalig voorval. In plaats van een koekje per kind uit te delen, zoals alle bedrijfsleiders voor haar hadden gedaan, gaf ze hele pakjes weg. Geschrokken van deze verandering en de gevolgen die dit zou hebben voor de ‘Actie Koek’ in de dagen erna, hadden we in plaats van het koekje ter plekke op te eten allemaal de pakjes in onze schooltassen gestopt en waren haastig weggerend.

Ik moet toegeven dat ik niet had verwacht dat mijn ouders er zo'n drama van zouden maken toen ik hun de koekjes liet zien en uitlegde hoe ik eraan kwam. Ik had zeker niet verwacht dat de eerste vraag zou luiden: ‘Heeft iemand je gezien?’ Natuurlijk had iemand me gezien, en zeker degene die de koek had uitgedeeld. Nee, haar gezicht kon ik me niet precies meer voor de geest halen. Ja, ze was van middelbare leeftijd. Niet lang, niet kort, gemiddeld misschien. Golvend haar, donker. Een brede, hartelijke glimlach. Op dat moment trok mijn vader wit weg. Hij kwam uit zijn leunstoel overeind en greep met beide handen naar zijn hoofd. Mijn moeder verliet de woonkamer en gebaarde dat hij haar naar de keuken moest volgen. Mijn oma begon in stilte mijn haar te borstelen en mijn kleine broertje, aan wie ik een overgeschoten koekje

had gegeven, hield op met kauwen, ging in een hoekje zitten en barstte door de spanning in huilen uit.

Ik moest beloven dat ik nooit meer op het fabrieksterrein zou komen of in de rij langs de muur zou gaan staan, en ik moest verklaren dat ik begreep dat het heel belangrijk was dat de arbeiders ongehinderd hun taken konden uitvoeren, en dat als iedereen zich zo gedroeg als ik, er binnenkort helemaal geen koekjes meer in de winkel zouden liggen. WEDER-KE-RIG-HEID, benadrukte mijn vader. Het socialisme is gebaseerd op wederkerigheid.

Al op het moment zelf wist ik dat het moeilijk zou zijn om me aan de belofte te houden. Of misschien ook niet, wie zou het zeggen? Maar ik moest op zijn minst mijn goede wil tonen en het proberen. Ik kon er niemand de schuld van geven dat ik rechtdoor liep in plaats van rechts af te slaan, of dat ik niet terugging om Elona op te halen na het schoonmaakcorvee om bruidjes en baby's te spelen, of er niet voor koos om de koekjes die dag voorbij te lopen. Het waren allemaal mijn eigen beslissingen geweest. Ik had mijn best gedaan en was toch op het verkeerde moment op de verkeerde plek uitgekomen, en nu was het resultaat van al die vrijheid dat ik doodsbang was dat de honden zouden terugkomen om me op te vreten of dat ik onder de voet werd gelopen door een ontketende mensenmassa.

Niet dat ik had kunnen voorspellen dat ik in een protestdemonstratie verzeild zou raken of dat Stalin me een schuilplaats zou bieden. Als ik niet kortgeleden opstandige taferelen van elders op televisie had gezien, had ik niet eens geweten dat dit vreemde spektakel van mensen die strijdkreten riepen, opgejaagd door de politie en hun honden, een 'protest' werd genoemd. Een paar maanden eerder, in juli 1990, waren tientallen Albanezen over de muren van buitenlandse ambassades

geklommen en naar binnen gedrongen. Ik begreep absoluut niet waarom iemand zichzelf wilde opsluiten in een buitenlandse ambassade. We praatten erover op school en Elona zei dat er eens een familie was geweest, een compleet gezin met zes kinderen, twee broers en vier zussen, dat zichzelf de Italiaanse ambassade in Tirana had binnengesmokkeld, gekleed als buitenlandse toeristen. Ze woonden er vijf jaar lang – vijf volle jaren – in maar twee kamers. Daarna bracht een andere toerist, deze keer een echte, ene Javier Pérez de Cuéllar, een bezoek aan ons land, en hij praatte met de ambassadeklimmers en daarna met de Partij om over te brengen dat ze graag in Italië wilden wonen.

Elona's verhaal hield me bezig en ik vroeg aan mijn vader wat het precies betekende. 'Het zijn *uligans*,' antwoordde hij, 'precies zoals ze zeiden op tv.' Hij legde uit dat een *hooligan* een buitenlands woord was waarvoor wij geen Albanese vertaling hadden. Die hadden we niet nodig. Hooligans waren meestal boze jonge mannen die naar voetbalwedstrijden gingen, te veel dronken en zich in de nesten werkten, ze vochten met de supporters van het andere elftal en verbrandden vlaggen voor de lol. De meesten woonden in het Westen, hoewel er ook in het Oosten wel een aantal waren, maar omdat wij noch in het Oosten, noch in het Westen woonden, bestonden ze in Albanië tot op heden niet.

Ik dacht na over hooligans, terwijl ik probeerde te begrijpen waar ik daarnet in verzeild was geraakt. Als je een hooligan was, ging je blijkbaar niet over de schreef als je over de muren van ambassades klom, tegen de politie schreeuwde, de openbare orde verstoorde of standbeelden onthoofdde. De hooligans in het Westen deden blijkbaar hetzelfde; misschien hadden zij zichzelf wel ons land binnengesmokkeld om herrie te schoppen. Maar de mensen die een paar maanden eerder

over de muren van de ambassade waren geklommen, waren beslist geen buitenlanders. Wat hadden deze verschillende hooligans gemeen?

Ik herinnerde me vaag iets wat het protest tegen de Berlijnse Muur werd genoemd, een jaar eerder. We hadden er op school over gepraat en juf Nora had uitgelegd dat het te maken had met de strijd tussen het imperialisme en het revisionisme, en dat ze elkaar een spiegel voorhielden, maar dat beide spiegels waren gebarsten. Het had allemaal geen betrekking op ons. Onze vijanden probeerden regelmatig onze regering omver te werpen, maar dat mislukte even vaak. Eind jaren veertig braken we met Joegoslavië, toen dat land de banden met Stalin verbrak. In de jaren zestig, toen Chroesjtsjov Stalins nalatenschap bezoedelde en ons betichtte van 'links-nationalistisch deviationisme', verbraken we de diplomatieke banden met de Sovjet-Unie. Aan het eind van de jaren zeventig stapten we uit onze alliantie met China toen dat besloot om rijk te worden en verraad pleegde aan de Culturele Revolutie. Dat was niet erg. We werden omringd door machtige tegenstanders, maar we wisten dat wij ons aan de goede kant van de geschiedenis bevonden. Als onze vijanden ons bedreigden kwam de Partij er, gesteund door het volk, elke keer sterker uit tevoorschijn. In de loop van de eeuwen hadden we machtige imperiums bevochten en aan de rest van de wereld laten zien dat zelfs een klein land aan de rand van de Balkan de kracht bezat om zich te verweren. Nu gingen we voor in de strijd om de moeilijkste overgang te verwezenlijken: die van socialistische naar communistische vrijheid; van een revolutionaire staat die slechts door wetten werd geregeerd naar de klasse-loze maatschappij, waarin de staat zelf zou verschrompelen.

Vrijheid had natuurlijk een prijs, zei juf Nora. We hadden

de vrijheid altijd alleen verdedigd. Nu betaalden zij allemaal de prijs. Bij hén heerste wanorde. Wij stonden sterk. Wij zouden doorgaan met onze voorbeeldfunctie. We hadden geen geld of wapens, maar we bleven ons verzetten tegen de lokroep van het revisionistische Oosten en het imperialistische Westen, en ons bestaan bood hoop aan al die andere kleine landen waarvan de waardigheid doorlopend met voeten werd getreden. De eer om deel uit te maken van een rechtvaardige samenleving kon alleen worden geëvenaard door de dankbaarheid die men voelde zich beschermd te weten tegen de verschikkingen elders in de wereld – plaatsen waar kinderen de hongerdood stierven, doodvroren of tot arbeid werden gedwongen.

‘Zie je deze hand?’ had juf Nora aan het einde van haar toespraak gezegd, terwijl ze met een strijdlustige uitdrukking op haar gezicht haar rechterhand ophief. ‘Deze hand zal altijd sterk zijn. Deze hand zal altijd vechten. En weet je waarom? Hij heeft de hand geschud van kameraad Enver. Na het Congres heb ik hem dagenlang niet gewassen. Maar zelfs daarna was de kracht nog voelbaar. Die zal me nooit verlaten, nooit, tot aan mijn dood.’

Ik dacht na over de hand van juf Nora en over wat ze tegen ons had gezegd, nog maar enkele maanden geleden. Ik zat nog steeds op de grond voor het bronzen beeld van Stalin en probeerde mijn gedachten op een rijtje te krijgen en moed te verzamelen om op te staan en mijn weg naar huis te vervolgen. Ik wilde elk woord van haar onthouden, haar trots en kracht oproepen toen ze tegen ons had gezegd dat ze de vrijheid zou verdedigen omdat ze de hand van Oom Enver had geschud. Ik wilde zijn zoals zij. Ik moest ook mijn vrijheid verdedigen, dacht ik. Het moest mogelijk zijn om mijn angst de baas te worden. Ik had nog nooit de hand van Oom En-

ver geschud. Ik had hem nog nooit ontmoet. Maar misschien zouden Stalins benen voldoende zijn om me kracht te geven.

Ik kwam overeind. Ik probeerde te denken zoals mijn lerares. Wij hadden het socialisme. Het socialisme gaf ons vrijheid. De demonstranten hadden het mis. Niemand was op zoek naar vrijheid. Iedereen was al vrij, net als ik, en bracht die vrijheid gewoon in de praktijk of verdedigde die, of nam op eigen houtje beslissingen over linksaf, rechtsaf of recht-door lopen. Misschien maakten ze net als ik wel eens een fout en waren ze op de verkeerde plek op de verkeerde tijd beland. Misschien waren ze gewoon heel bang als ze de politie en de honden zagen, en hetzelfde kon je zeggen over de politie en de honden – dat zij op hun beurt misschien heel bang waren, vooral als ze de mensen zagen rennen. Misschien joegen de beide kanten wel op elkaar zonder te weten wie er wie achtervolgde en waren de mensen daarom ‘vrijheid, democratie’ gaan schreeuwen uit angst en onzekerheid, om duidelijk te maken dat ze die dingen niet kwijt wilden in plaats van ze te eisen.

En misschien had Stalins hoofd er wel helemaal niets mee te maken. Misschien was het 's nachts door de storm en regen beschadigd en had iemand het gauw meegenomen om het te laten repareren en zou het binnenkort als nieuw worden teruggebracht om zijn oude plaats weer in te nemen met de scherpe, glimlachende ogen en de dikke, vriendelijke snor die zijn bovenlip bedekte, precies zoals mij was verteld dat die eruitzag, precies zoals hij altijd was geweest.

Ik omhelsde Stalin nog een laatste keer, draaide me om, keek naar de horizon om de afstand tot mijn huis in te schatten, haalde een keer diep adem en begon te hollen.